

Лариса Корнієнко
(Київ)

УДК 811.161.2'421'373.7'374

ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ ПОЛІСЕМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті встановлено специфіку лексикографування полісемічних одиниць в українських фразеологічних словниках початку ХХІ ст. Розглянуто теоретичний аспект розрізнення багатозначності лексичних і фразеологічних одиниць, а також встановлено основні способи і засоби лексикографування полісемічних фразеологізмів в українській фразеографії початку ХХІ ст. Доведено, що лексикографування фразеологічної полісемії відбувається за основними принципами укладання словників певного типу чи виду, враховуючи необхідність відтворення системності української фразеології з дотриманням вимог до структури словникової статті, її семантичних, граматичних та стилістичних характеристик.

Ключові слова: лексикографія, фразеографія, фразеологізм, полісемія, діалектна фразеологія, спосіб, засіб, фразеологічний словник.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістичній науці одним із важливих напрямків дослідження мовних одиниць залишається вивчення специфіки фразеології у межах фразеосемантичних чи тематичних груп, що підтверджує необхідність фіксації явищ багатозначності, синонімії, антонімії у фразеологічних словниках.

В українському мовознавстві дослідження багатозначності фразеологізмів спостерігаємо з другої половини ХХ ст., коли було обґрунтовано засади розрізнення лексичної і фразеологічної полісемії та започатковано фіксацію цього явища у лексикографічних працях. Саме в українських фразеологічних словниках кінця ХХ – початку ХХІ ст. спостерігаємо намагання авторів враховувати специфіку словників і застосовувати різні принципи укладання таких праць, передусім добору реєстрових фразем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання фразеологічної полісемії перебували у центрі уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема Л.Г.Авксентьева, Н.Д.Бабич, Л.Е.Бінович, Ю.Р.Гепнера, В.М.Глухова, М.Т.Демського, О.І.Єфімова, В.П.Жукова, О.В.Куніна, О.І.Молоткова, Л.Г.Скрипник, В.М.Телії та інших. Однак, поза межами спеціальної уваги вчених залишилися деякі проблеми, пов'язані із лексикографічною специфікою фразеологічних одиниць, зокрема, способи і засоби фіксації багатозначних фразем у сучасній фразеографії.

Метою цього дослідження є встановлення специфіки лексикографування полісемантичних одиниць в українських фразеологічних словниках початку ХХІ ст.

Об'єкт дослідження – українські фразеологічні словники досліджуваного періоду.

Предметом дослідження є багатозначні фразеологізми, зафіксовані в українській фразеографії початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, термін “полісемія” увів у лінгвістичну науку Мішель Бреаль, який у праці «Нарис семантики» зазначив: «У міру того, як слову надаються нові значення, воно ніби розмножується і породжує нові одиниці, подібні за формою, але відмінні за суттю» [26, с.143–144]. Класичне визначення поняття: “Полісемія, багатозначність, полісемантизм – наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення”, подане в енциклопедії «Українська мова» [22, с. 524].

Відомо, що випадки семантичного розмежування деяких фразеологічних одиниць почали фіксуватися в українській лексикографії ХІХ – початку ХХ ст. Багатозначність окремих сталих зворотів спостерігаємо у «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка, «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка, у збірці І. Я. Франка «Галицько-руські народні приповідки» та інших лексикографічних джерелах. Полісемічні фразеологізми зафіксовано і в академічному 11-томному тлумачному «Словнику української мови».

Треба відзначити, що поняття полісемії стосується як лексичного, так і фразеологічного рівнів мови. На сьогодні в східнослов'янському мовознавстві досить ґрунтовно досліджено полісемію лексичну (лексичне значення має конкретніший, індивідуальніший характер порівняно з іншими типами мовного значення, відповідно, їх більшою кількістю та різноманітністю) [22, с. 524]. Специфіка лексичної полісемії полягає у тому, що кожне значення багатозначного слова тією чи іншою мірою пов'язане з основним, первинним. І саме до основного, стрижневого значення полісемантичного слова тяжіють усі переносні, вторинні значення, хоч міра близькості їх, звичайно, не однакова [20, с. 38]. Тобто, лексична багатозначність передбачає єдність загального значення слова при наявності його семантичної різноманітності. Так, М. Бреаль вважає, що нове значення, яким би воно не було, не ліквідує старе, обидва вони існують поряд. Те саме слово може вживатися в прямому та переносному значенні, вузькому та більш широкому, абстрактному та конкретному значенні. Ці значення не суперечать одне одному [26, с. 154–157].

Проблема взаємозв'язків значень у структурі багатозначного слова залишається дискусійною. Зокрема, О.О. Потєбня вважав багатозначність «поняттям хибним: де два значення, там і два слова» [15, с. 33]. Таку ж точку зору на це явище мав Л.В. Щерба, відзначаючи: «Неправильно думати, що слова мають декілька значень. Це по суті формальна і навіть просто типографська точка зору. Насправді ми завжди маємо стільки слів, скільки дане слово має значень» [25, с. 290–291]. Їхні послідовники розглядають багатозначність як певну кількість незалежних, рівноправних лексико-семантичних варіантів. На думку А.П. Грищенка, кожне багатозначне слово становить сукупність кількох значеннєвих одиниць, або лексико-семантичних варіантів [21, с. 99]. У свою чергу В.А. Звягінцев стверджував, що лексичне значення у слові одне, але може являти собою сукупність лексико-семантичних варіантів [8, с. 125–126]. Сучасна українська дослідниця О.О. Селіванова полісемію розуміє як наявність в одній лексемі або одиниці будь-якого мовного рівня кількох значень (лексико-семантичних варіантів), які певним чином пов'язані одне з одним [17, с. 465].

Р.О. Будагов, В.В. Виноградов, В.П. Конєцька, В.В. Левицький, В. Шмідт та їх послідовники дотримуються іншої точки зору, вважаючи, що багатозначність існує об'єктивно. Значення багатозначного слова є одиницями мовної системи і знаходяться в складних ієрархічних відношеннях [11]. На думку В. Шмідта, існують головні та другорядні значення, причому головне значення є актуальним, «на рівні мови воно є суспільно найважливішим значенням у певний момент часу» [27, с. 26]. В.П. Конєцька вказувала на існування певної кореляції між типами значень, а саме: основне (головне) значення найчастіше виступає прямим, стилістично нейтральним, незв'язаним, натомість другорядні значення найчастіше є переносними, стилістично забарвленими, фразеологічно зв'язаними [10, с. 27].

Що стосується багатозначності фразеологізмів, то це питання також залишається дискусійним. Відомі лінгвісти Ю.Р. Гепнер, О.І. Єфімов, В.М. Телія та інші сумніваються у наявності кількох значень фразеологізму, стверджуючи, що образна семантика фразеологічної одиниці не допускає варіації значення.

У російській лінгвістиці деякі способи розрізнення значень полісемічних фразеологізмів було викладено у наукових працях В.М. Глухова [5], В.П. Жукова [7], М.І. Сидоренко [18], Д.І. Квеселевич [9] та ін. Дослідники відзначають, що на відміну від слова, фразеологізм рідше набуває нового значення, яке має бути більш метафоричним і мати вищу ступінь абстракції, ніж попереднє. Цю специфіку український фразеолог М.Т. Демський пояснює певною обмеженістю фраземної полісемії (як щодо загального обсягу, так і щодо кількості значень окремих фразем) тим, що природа фраземи (її здебільшого метафоричний характер, високий ступінь абстракції) перешкоджає перенесенню значення [6, с. 37]. Невизнання фраземної полісемії, продовжує думку М.Т. Демський, зумовлене, по-перше, тим, що в багатьох випадках значення багатозначних фразем, як і багатьох слів, має дифузний характер, по-друге, тим, що багатозначних фразем порівняно мало [6, с. 36]. На думку М.І. Сидоренка, розвиток полісемії у фраземі гальмується її структурно-граматичними особливостями, а також призначенням і вживанням у мовленні як засобу для вираження образно-експресивної характеристики предмета, що зумовлює меншу частоту вживання порівняно зі словом. Тому переважна більшість фразеологічних одиниць є

вільними словосполученнями, що дає змогу зрозуміти механізм розширення їх семантичного обсягу [18, с. 209].

В українському мовознавстві ця проблема докладно розглядалася Л.Г. Авксентьевим у наукових працях «Полісемія фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови» (1972) [1], «До характеристики полісемічних фразеологічних одиниць в українській та російській мовах» (1982) [2], де зазначається, що проблема полісемії фразеологічних одиниць в сучасному мовознавстві є дуже актуальною і вимагає уточнення й спеціальної теорії, адже не з'ясовано відмінності між багатозначністю фразеологізмів і лексем, не вивчено питання про те, як пов'язана багатозначність з типами значень фразеологічних одиниць і у зв'язку з цим не встановлено, які ж існують визначальні фактори багатозначності стійких словосполук [2, с. 189].

У науковій літературі обґрунтовуються два основні шляхи набуття фразеологізмами багатозначності: 1) Семантичний процес, який включає в себе вторинну метафоризацію, тобто повторне переосмислення значення фразеологічної одиниці та; 2) Різні переосмислення вільного словосполучення, так зване "паралельне переосмислення" або "паралельна метафоризація" [19, с. 194]. На думку І.І. Чернишової, розвиток багатозначності у фразеологічних одиниць може виникати не обов'язково при вторинному переосмисленні фразеологічної одиниці. Іноді джерелом декількох значень може бути первинне переосмислення, яке виникає внаслідок різних асоціацій при метафоризації омонімічного вільного словосполучення [23, с. 107].

В.П. Жуков вважає, що серед значень фразеологізму є основне і похідне. Вчений зазначає, щосмислова структура багатозначного фразеологізму характеризується певноюоднорідністю, рівноцінністю своїх окремих значень, тому в більшості випадківважко або зовсім неможливо визначити,яке значення є основним, а яке похідним [7, с. 197]. На нашу думку, основні положення теорії В.П. Жукова підтверджуються наявністю чималою кількістю таких фразеологічних одиниць в основних фразеологічних словниках. Пор., наприклад: *заливати* [у всі] *баки*. 1. Обманювати, брехати. 2. Заморочувати, задурювати голову *кому*. 3. Пити горілку; пиячити. У слові *заливати* актуалізуються семи «говорити, мовити» і «брехати»[ФСССГД: 47], також у вислові *як миша в пастці*. 1. У безвихідному становищі; в небезпеці. 2. Безладно, розгублено, панічно і т. ін. семи «опинитися» та «метушитися» [СФУМ: 390]. Такими ж є і *пекти вогнем*. 1. Відчувати фізичний біль. 2. Відчувати провину, сором за щось [ФТБХ: 64]; *чого душа бажася (хоче, прагне)*. 1. Мати все в достатній кількості, доволі, без обмеження. 2. Хто-небудь має можливість задовольнити те, до чого має потяг, чого хоче досягти, хто-небудь не має обмежень ні в чому [ФТБЛ: 66].

Зауважимо, що поділ багатозначних фразем за типом утворення нових значень залишається певною мірою умовним, адже в деяких випадках спостерігаємо поєднання в одній фраземі різних типів переосмислення. Пор., наприклад: *збирати вершки*. 1. Поверхові знання. 2. Скористатися чужою працею[ФСГЖ: 26]; *турса летить*. 1. Старанно працювати. 2. Побити когось [ФСГЖ: 175]. А також *кидатися на всі (в усі) боки*. 1. Робити одночасно кілька справ. 2. Намагатися вийти зі складної ситуації, допомогти, зарадити комусь [ФТБХ: 39]; *вогнем палити*. 1. Безжалісно знищувати кого-, що-небудь. 2. Викликати значне підвищення температури тіла (про хворобу). 3. Завдавати морального страждання; дуже мучити [ФТБЛ: 30]; *альфа і омегачого*, книжн. 1. Початок і кінець чого-небудь. 2. Головне в чомусь, суть чого-небудь [СФСУМ: 31] та інші.

Такі випадки підтверджують положення теорії Л.Г. Скрипник, яка зазначає, що полісемію деяких фразеологізмів зумовлюють різні значення слів, які входять до їх складу, і саме це визначає семантичний обсяг фразеологізму [19, с. 206].

Обґрунтовуючи наявність фразеологічної полісемії, О.О. Селіванова вважає, що з'ясування суті проблемислід починати з вияву психокогнітивних зв'язків у структурі етносвідомості, що опосередковують наявність в одного звороту кількох концептуальних проєкцій. Дослідниця виділяє типи таких зв'язків: міжконцептуальний (метафоризація первинного змісту ґрунтується на поєднанні двох концептосфер, одна з яких є знаком на позначення іншої), і внутрішньоконцептуальний (розвиток значень фразеологізму відбувається в межах однієї концептосфери) [16, с. 23].

Хоча розвиток фразеологічної полісемії мало відрізняється від розвитку лексичної (при лексичній – утворення похідних значень слова відбувається на основі первинного значення, при фразеологічній – вільне словосполучення-прототип стає джерелом утворення метафоризованих сполук – фразеологізмів), полісемія фразеологічних одиниць менш поширена у східнослов'янських мовах порівняно з лексичною [5, с. 322]. Часто це залежить від типу словника, рідше – від принципів його укладання, іноді від авторського колективу.

Так, у «Фразеологічному словнику російської мови» О. І. Молоткова (1968) лише 17% становлять багатозначні фрази (за підрахунками В.М. Глухова) [5, с. 322]. За нашими підрахунками, у «Фразеологічному словнику української мови» В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка (1998) з реєстром 3227 фразеологізмів, багатозначність притаманна ~6% фраземам [ФСУМ2], а словник-довідник мови творів письменників «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» О.І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк (2002), реєстр якого понад 6000 фразеологізмів, паремій, усталених порівнянь містить лише 4,5% полісемантичних фразеологізмів [ФПМЛ]. Двосторонній діалектний «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г.М. Доброльожі (2010) з реєстром понад 7000 фразем, вміщує 12,14% багатозначних фразеологічних одиниць [ФСГЖ]. В академічному «Словнику фразеологізмів української мови» (2003) з реєстром 7922 фразеологізмів фіксуємо багатозначність 18,3% фразем [СФУМ].

Для виявлення і розмежування фразеологічних значень одного і того ж сталого словосполучення, які можуть відрізнитися одне від одного предметно-логічним змістом і різними граматичними характеристиками, фразеографи використовують різні способи і засоби фіксації диференційних ознак полісемічних фразеологізмів. Тому для розрізнення однозначних і багатозначних фразеологічних одиниць науковці пропонують використовувати: а) метод смислової підстановки (або метод підстановки смислового еквівалента); б) метод синонімічної субституції; в) метод підстановки антонімів під окремі значення фразеологізму; г) метод ідентифікації [5, с. 325–326]. Водночас важливими розрізнявальними значеннєвими ознаками виступають зв'язки із зовнішніми мовними елементами, “словами-супровідниками” певних семантичних груп, стилістична маркованість фразеологічних одиниць та ін. [3, с. 42].

Дослідники відзначають випадки, коли семемні відмінності багатозначного фразеологізму не можуть бути виявлені ні за одним із названих вище критеріїв, і тоді єдиним засобом їх виявлення і розмежування є широкий контекст [9, с.139; 26, с.154–157]. Саме контекст, тесловесне оточення, в якому може вживатися той чи інший фразеологізм, виступає основним критерієм, засобом виділення і актуалізації певного значення [2, с. 190; 3, с.33; 26, с.154–157]. В.П. Жуков, підкреслюючи важливість контексту для визначення полісемічних одиниць, наголошує на тому, що багатозначне слово потенційно містить в собі всі ті значення, які можуть бути виявлені в контексті [7, с. 196].

Серед найважливіших способів лексикографування багатозначних фразеологізмів можна виділити такі:

1. Використання супровідних слів. Дослідники кваліфікують їх як обов'язкове словесне оточення фразеологізму, наголошуючи, що із здатністю фразеологізму поєднуватися з тими чи іншими словами безпосередньо пов'язується визначення фразеологічного значення і розмежування значень багатозначного фразеологізму [3, с. 42; 12, с. 21].

У академічних фразеологічних словниках супровідні слова подаються поруч із фразеологізмом, фіксуються з наголосом, але не тлумачаться. Якщо ж фразеологізм функціонує з кількома супровідними словами, переважно одного семантичного ряду, подаються лише найуживаніші з них; замість усіх інших використовується ремарка *і т. ін.* або *і под.* Наприклад: *із кутка в кутік; із кута в кут*, зі сл. *т и н я т и с я, х о д и т и, б і г а т и і т. ін.* 1. У різних напрямках. – *Він ходив по кімнаті із кута в кут, про щось пильно думаючи* (В. Гжицький). 2. Усюди, скрізь. – *То був мовчущий, сердитий чоловік, якийсь невдачник, котрого доля весь вік гонила з кута в кут* (І. Франко) [СФУМ: 321]; *як млин при дорозі*, зі сл. *з а л и ш и т и с я, с т о я т и.* 1. Одинцем; самотній. – *І осталас' їжінка йак млин при дороз'ї / ч'олов'їк умер / їд'їти по с'в'їтах розле^тїлис'а* (Вес). 2. Зайвий. – *Шо ти тут стоїїш / йак млин при дороз'ї* (Підг) [ФСССГД: 335] та інші.

Зберігаючи своє лексичне значення і перебуваючи поза межами фразеологічної одиниці, супровідні слова виступають засобом розмежування фразеологічних значень і подаються укладачами до тлумачення кожного значення фрази, напр.: *на всю губу* (рідко *губу*). 1. *зі сл. пан, господар, п'яні і т. ін.* 2. *зі сл. жити, панувати і т. ін.* 4. *зі сл. лаятися, лаяти, верещати і т. ін.* 5. *зі сл. пити, запити і под.* [СФУМ: 173]; *у ноги*. 2. *зі сл. поклонитися, кланятися і под.* [СФУМ: 439]; *як з[порожньої]бочки*. 1. *з сл. говорити, гудіти і т. ін.* 2. *з сл. літи, їти і т. ін.* [ФСУМ2: 13]; *душа в душу*. 1. *з сл. жити, зажити і т. ін.* 2. *з сл. говорити, розмовляти і под.* [ФСУМ2: 54].

2. Використання синонімічної чи антонімічної субституції (заміни).

Такі способи лексикографування допомагають виявити системні зв'язки реєстрового вислову, заглибитися в його смислову структуру, уявити внутрішню форму виразу, при потребі замінити його близьким за значенням синонімом або відтінити фразеологічним антонімом. Наприклад, коли у контексті значення фразеологізму можна замінити синонімічним значенням: вислів *гарячий як циганський борщ* “швидкість у роботі”, в контексті замінюється синонімом “дуже поспішати в нагальній справі” [ЩСНС: 35]; словосполучення *хвоста крутити* “бути коханцями” синонімічне значенню “статеві взаємини між хлопцем і дівчиною” [ЩСНС: 35], яке відноситься до однієї тематичної групи «Інтимні стосунки»; *бабський валянок* “дівчачур”, у контексті можна замінити синонімічним значенням “підкаблучник” [ФСССГД: 81].

У аналізованих лексикографічних працях іноді фіксується здатність багатозначного фразеологізму вступати у певні антонімічні зв'язки. Укладачі констатують випадки, коли один і той самий фразеологічний вислів, що належить до кількох тематичних груп, функціонує із протилежним антонімічним значенням, напр.: *їдять <тебе (його і т. ін.)> мухи <з комарами>!* належить дотематичних груп «Гнів. Лють» та «Захоплення. Захват». У першій групі фразеологізм тлумачиться як “вираження незадоволення кимось, чимось, роздратування, досади і т. ін. з приводу чогось”: *А та грамота, їдять її мухи, не подається колишньому панському пастухові, хоч голову об стінку!..* (В. Бабляк); – *Максимо, як же ти двері навішувеш?! Без мене ви тут, хлопці, нічого не зробите, їдять його мухи з комарами* (М. Зарудний) [РУУРФТС: 106], у другій – вислів *їдять <тебе (його і т. ін.)>* з факультативним компонентом *мухи!*, вживається у значенні “вираження захоплення чим-небудь”: – *Рахубиста товариюка [верблюд], – засміявся Кузь. – Їсть і п'є раз на місяць. Отаку б, їдять його мухи, до нас в артіль!* (Григорій Тютюнник) [РУУРФТС: 125].

Так само, *чорт (чорти, чортяка) <тебе (його і т. ін.)> бери (забирай) / візьми (побери, забери)!* відноситься до тематичної групи «Гнів. Лють», тлумачиться як “вираження незадоволення, обурення і т. ін.”: *Все разом було... І чабанував... і бринзу робив... Дванадцять років відбатрачив. Дванадцять з дванадцяти! І круглий рік? Чорт візьми, це ж каторга!* (О. Гончар); *Кудись раптом поділася властива Харкевичу ввічливість, і він крикнув: – Чорт забери, що я тут маю ночувати?* (А. Головка); *То з якою метою приземлились? Кого шукали, чортяка вас забирай? Кого, кого, питаю* (А. Хорунжий) [РУУРФТС: 116] паралельно функціонує у групі «Захоплення. Захват» з протилежним значенням “вираження захоплення і т. ін. кимось, чимось”: – *Сев, а хороше море, чорт його забери?* – *Коли б тільки його не змальовували синьою фарбою і красивими епітетами* (Ю. Яновський); [Бугров:] *Я живий! Чорт забирай, як я здорово біг!* (І. Микитенко) [РУУРФТС: 126].

Іноді у словнику вислови подаються з морфологічними видовими варіантами, які відокремлені скісною лінією. У дужках подаються морфологічні (крім видових), словотворчі, лексичні варіанти компонентів фразеологізму, а кутовими дужками – факультативні.

Зафіксовано випадки, коли до одного із тлумачень багатозначного фразеологізму подаються як синоніми так і антоніми, пов'язані із цим значенням: *давати / дати прочуханки (прочухана)* кому і б/д. 1. Громити, розправлятися з кимось. С и н о н і м и: *давати духу; давати перцю*. 2. Гостро критикувати, лаяти. С и н о н і м и: *давати нагілку; давати чортів* [ФСУМ2: 159]. А також: *душа (губа) не з лопуцька* в кого, чия. 2. Хто-небудь такий, як і всі інші, кому-небудь властиве те, що й іншим. А н т о н і м: *мотузьяна душа* [ФСУМ2: 54]; *високої (найвищої, чистої) проби*. 2. *хто*. Хто-небудь дуже обдарований, талановитий у чомусь. А н т о н і м: *низької проби* [ФСУМ2: 54]; *легкий хліб* (рідко *легкі хліба*). 1. Засоби до існування, здобуті без

важкої праці. С и н о н і м: *лежаний хліб*. 2. Перев. з сл. шукати, перейти і т. ін. Легка робота. А н т о н і м: *тяжкий хліб*[ФСУМ2: 210] та ін.

3. Використання стилістичних ремарок. Стилiстичне ремаркування багатозначних фразеологiзмiв вiдбувається за рахунок вiдповiдних позначок: *грубо, жарг., зневажл., лайл., заст., фам., iрон.* та iн., що характеризують фразеологiзм на стилiстичному рiвнi. Це переважно стосується академiчних фразеологiчних словникiв тлумачного типу та окремих статей у iнших словниках. Пор., напр.: *насипати солi на хвiст кому, грубо*[СФУМ: 425]; *гнилий базар (базарь), жарг.* [ФСССГД: 45]; *бабський валянок, зневажл.* [ФСССГД: 81]; *нi (анi) бе нi (анi) ме, зневажл.* [ФСУМ2: 9]; *сарафанне радiо (радiво) iрон., знев.* [ФСССГД: 416]; *врiжний син. 1. лайл.* [СФУМ: 646]; *пiд аришин, заст.* [СФУМ: 21]. А також *жарт.*, напр.: *Ваня Ветров, iрон.*[ФСССГД: 83]; *голий, босий, в рукавицях, iрон.* чи *жарт.* [ФСССГД:132]; *оглядатися / оглянутися на заднi колiса*, перев. *жарт.* [СФУМ: 458] та iншi.

В iнших випадках стилiстичнi позначки даються до одного з тлумачень фразеологiзму, напр.: *кляцати зубами. 2. на кого, грубо.* Вороже, недобророзумно і т. ін. ставитися до когонебудь. 3. *фам.* Прагнути домогтися, досягти і т. ін. чого-небудь [СФУМ: 300]; *роззявити / роззявити рот* (рота). 2. *на кого і без додатка, грубо.* Починати ляяти когонебудь, кричати на когось. 7. Рватися, зношуватися (про взуття), *жарт.* [СФУМ: 609]. А також: *вiд горикi два вершкi* в ролi означ., прис. 2. *зневажл.* Про недосвiдчену людину [ФСУМ1 (I): 102]; *бикам хвосту крутити. 2. жарт.* або *iрон.* Байдикувати [ФСССГД: 57] та iн.

Висновки та перспективи подальших дослiджень. Отже, лексикографування фразеологiчної полiсемii вiдбувається за основними принципами укладання словникiв певного типу чи виду, враховуючи необхiднiсть вiдтворення системностi української фразеологiї з дотриманням вимог до структури словникової статтi, її семантичних, граматичних та стилiстичних характеристик. Спiввiдношення цих характеристик по-рiзному фiксується у проаналiзованих словниках, що вимагає подальшої унiфiкацiї принципiв лексикографування полiсемii в українській фразеологiї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьев А.Г. Полісемія фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови / А.Г. Авксентьев // Питання фразеології східнослов'янських мов: тези респ. наук. конф. – К.: Наук. думка, 1972. – С.108-109.
2. Авксентьев А.Г. До характеристики полісемантичних фразеологічних одиниць в українській та російській мовах / А.Г. Авксентьев // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 189-190.
3. Білоноженко В.М. / В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк // Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. Л.С. Паламарчук. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
4. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология: На материале французского и русского языков / В.Г. Гак. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.
5. Глухов В.М. Вопросы многозначности фразеологических единиц и их решение в «Фразеологическом словаре русского языка» под. ред. А.И. Молоткова. – «Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц» / В.М. Глухов // Материалы межвузовского симпозиума. – Тула, 1968. – С.321-330.
6. Демський М.Т. Системні зв'язки у сфері фраземіки / М.Т. Демський // Мовознавство. – 1991. – №2. – С.36-43.
7. Жуков В.П. О сопоставлении многозначности фразеологической единицы с многозначностью слова. – «Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц» / В.П. Жуков // Материалы межвузовского симпозиума. – Тула, 1968. – С. 195-202.
8. Звягинцев В.А. Семасиология / В.А. Звягинцев. – М.: Изд-во МГУ, 1957. – 323 с.
9. Квеселевич Д.І. О некоторых критериях выявления полисемии и омонимии фразеологических единиц (ФЕ) в лексикографической практике (на материале русско-английского фразеологического словаря) / Д.І. Квеселевич // Питання фразеології східнослов'янських мов: тези респ. наук. конференції. – К.: Наук. думка, 1972. – С.137-139.
10. Конечкая В.П. Принципы классификации лексических значений слова / В.П. Конечкая // Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина, 1956. – Т. ХС. – №1. – С. 11-27.
11. Левицкий В.В. Опыт экспериментального разграничения лексической полисемии и омонимии / В.В. Левицкий // Психолингвистические исследования. Лексика. Фонетика. – Калинин, 1985. – С. 4-14.

12. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания / А.И. Молотков // Фразеологический словарь русского языка. – М.: Сов. энцикл., 1967. – С. 7–23.
13. Муравицька М.П. Психолінгвістичний аналіз лексичних омонімів / М.П. Муравицька // Мовознавство. – 1975. – №3. – С. 59–68.
14. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетании / М.В. Никитин. – Владимир : Владимир. пед. инст-т, 1974. – 222 с.
15. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. – Т. 1–2. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536с.
16. Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О.О. Селіванова. – К.; Черкаси: Брама, 2004. – 276.
17. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. - Полтава : Довкілля, 2006.
18. Сидоренко М.И. Типы различий между семемами многозначных фразеологических единиц.– «Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц» / М.И. Сидоренко // Материалы межвузовского симпозиума. – Тула, 1968. – с. 202–209.
19. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови /Л.Г. Скрипник.–К.: Наук. думка,1973.–280с.
20. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 439 с.
21. Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. – К., 1997. – 493 с.
22. Українська мова: енциклопедія / В. М. Русанівський (голова ред. кол.); НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні та ін. – вид. 3-тє, зі змінами і доп. – К.:«Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. – 856 с.
23. Чернышева И.И. Явление синонимии и полисемии в фразеологии немецкого языка // Иностран. яз. в шк. – 1960. – №6. – С. 100–107.
24. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
25. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
26. M. Bréal. Éssai de sémantique: 7-e éd. – Paris, 1924. – Ch. XIV: L'apolysemie. – 372 s.
27. W. Schmidt. Lexikalische und aktuelle Bedeutung. 3. überarb. Aufl.-Berlin : Deutsche Akademieder Wissenschaftzu. - Berlin, 1966. – 73 p.

Словники

- РУУРФТС: Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь. Эмоции человека / Сост. Ю.Ф. Прадид. –Симферополь: Редотдел крымского комитета по печати, 1994. – 242 с.
- СФСУМ: Сучасний фразеологічний словник української мови / Уклад. Ярещенко А. П., Бездітко В.І., Козир О.В., Немировська Н. Г. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2011. – 640 с.
- СФУМ: Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с. – (Словники України).
- ФПМЛ: Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Слов.-довід. / Укл.: О. І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2003. – 735 с.
- ФСГЖ: Фразеологічний словник говірок Житомирщини / Г.М. Добролюба. – Житомир : ПП Туловський, 2010. – 404 с.
- ФСССГД: Фразеологічний словник східнолобужанських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. – Вид. 6-е, доповн. й переробл. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 552 с.
- ФСУМ1: Фразеологічний словник української мови: В 2 т. / Уклад.: Г.М. Удовиченко. – К.: Вища шк., 1984.
- ФСУМ2: Фразеологічний словник української мови / Уклад.:В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
- ФТБЛ: Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник. Гол. ред. Панцьо С.Є. – Тернопіль: Джура, 2010. – 224 с.
- ФТБХ: Фразеологія творів Бориса Харчука. Словник / Гол. ред. Панцьо С.Є. – Тернопіль: Джура, 2012. – 748 с.
- ЩСНС: Що сільце, то нове слівце [Текст]: слов. фразеологізмів Західного Полісся / Зоряна Мацюк. – Луцьк: Вежа-Друк, 2013. – 476 с.

Корниенко Л. Лексикографування полісемії в українській фразеології початку ХХІ ст.

Стаття присвячена встановленню специфіки лексикографування полісемічних одиниць в українських фразеологічних словниках початку ХХІ в. Розглянуто теоретичний аспект розмежування багатозначності лексических і фразеологічних одиниць, а також встановлені основні прийоми і засоби лексикографування полісемічних фразеологізмів в українській фразеології початку ХХІ в.

Ключові слова: лексикографія, фразеологія, фразеологізм, полісемія, діалектна фразеологія, прийом, засіб, фразеологічний словник.

Kornienko L. Lexicography of Polysemic Units in the Ukrainian Phraseology of the beginning of the XXI century.

The article is devoted to establishment of specific of lexicography of polysemic units in the Ukrainian phraseological dictionaries beginning of the XXI century. The theoretical aspect of distinction of significance of lexical and phraseological units is considered, and also established the basic methods and means of lexicography of polysemic phraseological units in Ukrainian phraseology beginning of the XXI century.

Key words: lexicography, phraseology, phraseological unit, polysemy, dialect phraseology, method, mean, phraseological dictionary.

Татьяна Мельник
(Винница)

УДК 811.161.1'373

ПРОЗВИЩА КАК ОСОБЫЙ ТИП НОМИНАЦИИ ГЕРОЕВ В РАССКАЗАХ В. ШУКШИНА

В статье проанализированы прозвища как особый тип номинации героев в рассказах В. Шукшина. Выявлены особенности их происхождения и функционирования в малой прозе писателя. Прозвища в произведениях писателя образованы в результате трансформации особенностей внешнего вида, выделения главной черты характера человека, меткости и образности речи героев. Доказано, что основу языка рассказов В. Шукшина составляет народная лексика. Автор умело использует «говорящие» прозвища («сураз», «чудик», «залетный», «упорный»), таким образом достигается простота, доступность и доверительность повествования, что и создает эффект живого народного языка. В. Шукшин использует разные способы наррации (повествования), в том числе и разговорную речь, индикатором которой являются прозвища героев. Наличие такой художественной детали, как прозвище, в единстве с индивидуальными особенностями стиля В. Шукшина создает полную картину поэтики рассказов и является ключом к раскрытию внутреннего мира героев.

Ключевые слова: повествование, разговорная речь, сказ, прозвище, номинация, фольклор, стиль, поэтика.

Постановка научной проблемы. Хотя о В. Шукшине написано немало научных и критических работ, не все аспекты творчества писателя изучены в полной мере. Это касается, прежде всего, исследования функциональности прозвищ как особого типа номинации в рассказах В. Шукшина.

Анализ последних достижений и публикаций. Научное изучение творчества В. Шукшина имеет длительную историю. За это время появились монографии В. Горна, Л. Емельянова, В. Коробова, В. Карповой, А. Куляпина, О. Левашовой, О. Овчинниковой, Е. Черносивитова и др., а также кандидатские диссертации А. Дурова, Е. Кофановой, О. Тевс, Н. Захаровой, О. Илюшиной, Е. Московкиной и др. Исследователи уделяют большое внимание способам создания образов в произведениях В. Шукшина, особенностям языка и стиля писателя.

Цель статьи – проанализировать особенности прозвищ персонажей в рассказах В. Шукшина.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: 1) определить, как образованы прозвища и какую функцию они выполняют в произведениях писателя; 2) раскрыть роль прозвищ как особого типа номинации в рассказах В. Шукшина.

Освещение основного материала исследования с полной аргументацией полученных научных результатов. Творчество В.М. Шукшина имеет тесную связь с фольклором, потому очень продуктивными в его произведениях являются формы разговорной речи, в том числе и использование прозвищ в качестве номинативной характеристики героев произведений. Основу повествовательной структуры рассказов писателя составляет сказ, сочетающийся с другими типами наррации (диалогом, несобственно-прямой речью, авторским повествованием). Сказ